

AMARTYA SEN

Marx Kornai után

Kornai János Marx A tőke című művének elolvasása után döntött úgy, hogy a közgazdászpályát választja. Kornai viszonya Marxhoz nemcsak politikai jellegű, hanem szakmai is. 1956-ban „szakított a marxizmussal”, de ezzel nem szűnt meg kapcsolódása Marx gondolataihoz. Kornai 1956 utáni munkái vizsgálhatók Marx gondolatainak fényében, különösen, ha az egyenlőséget, a szabadságot, valamint az elmélet és a gyakorlat összefüggését vesszük. A marxi tételek közül néhány érdekfeszítően gazdagítható, ha figyelembe vesszük Kornai későbbi írásait.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: B24, B51, I3, P2.

Bevezetés

Kornai János Marx A tőke című művének elolvasása után döntött úgy, hogy a közgazdászpályát választja. Kornai kapcsolódása Marxhoz nemcsak politikai jellegű, hanem szakmai is. Hosszú időn át marxista volt, és aktív tagja a magyarországi kommunista pártnak, tagsága 1956 novemberében véget ért. Ekkor Kornai „a helyi párttitkárnak nyomatékosan deklarálta”, hogy ő már „nem kommunista”, és „szakított a marxizmussal” (Kornai [2020]).

Mivel a marxizmus számos elemében kultusz is, a marxizmustól való eltávolodás sok tekintetben egyszerűbb a Marxtól való eltávolodásnál. Esszém Marxról szól – Kornai gondolatainak és az őt foglalkoztató témáknak a fényében. Szakítva a marxizmussal, pályájának további szakaszában Kornai érdeklődése láthatóan több új irányt is követett. Új területekbe ásta bele magát, ezeket fejlesztette tovább. Továbbra is foglalkoztatták azok az elképzelések, amelyek még a szakítás előtt kezdték érdekelni. Még 1956 előtt arra a következtetésre jutott például, hogy

* A Springer kiadó által kiadott, angol nyelvű Public Choice folyóirat Mehrdad Vahabi párizsi professzor szerkesztésében különszámot szentel Kornai János tiszteletére. A különszám bevezetőjeként Kornai János esszéje jelenik meg (Kornai [2020]). Folyóiratunkban Amartya Sennek ugyanebben a számban megjelenő írását közöljük. Az eredeti cikk online verziója 2020. augusztus 19-én jelent meg (<https://doi.org/10.1007/s11127-020-00838-x>). Fordította: Szabó Judit.

– Magyarországot is beleértve – Kelet-Európa kommunista országainak gazdasági rendszere „túlzottan központosított”, és szeretne volna, ha ez megváltozik. Kornai 1957-ben megjelent könyve, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* tele volt eredeti gondolatokkal, a szerző különös érdeklődést mutatott az ösztönzők és a kötelezettségek működési módjai iránt.

Ha ennyit mondunk Kornairól, mi a helyzet Marxszal? Mennyit adott fel Kornai Marxból 1956-ban? Egy olyan típusú kritikai elemzés során, mint amilyenre törekszem, nem haszontalan feltenni a kérdést: valóban hozzátartozott Marx meggyőződéseinek világához a neki tulajdonított elképzelések némelyike? Természetesen sokféle nézőpontból lehet vizsgálni Marx elgondolásait. Nézőpontom most Kornai nézőpontja, és – reményeim szerint – írásom Kornai érdeklődésének-gondolatainak fényében közelebb visz Marx megértéséhez.

Kornai sajátosságai

Néhány észrevétellel kezdem Kornai munkásságáról. Kornai János a nagy közgazdászok között is kiemelkedő alakja korunk közgazdaságtanának. Azonnal fel tudjuk sorolni három megkülönböztető vonását – és a sor folytatható lenne. Először, Kornai mind a közgazdasági elmélet, mind a gazdasági gyakorlat terén nagyon magas szakmai színvonalat képvisel. A főáramú közgazdasági elmélet fontos szempontjait változtatta meg (miközben hű maradt ennek az elméletnek a feladataihoz), és a gazdasági gyakorlatban is innovatív új irányokat dolgozott ki, amelyek az alkalmazásokat gazdagították.

Miközben például a neoklasszikus elmélet kritikája Kornai *Anti-equilibrium* című könyvében a tiszta elméletalkotás figyelemre méltó példája (Kornai [1971]), olyan műveiben, mint *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* (Kornai [1957]), *A hiány* (Kornai [1980]) és *A szocialista rendszer* (Kornai [1993]), a gazdasági gyakorlat megváltoztatására mutat be gondosan kimunkált terveket. A Lipták Tamással közösen alkotott úttörő munkája a „kétszintű tervezésről” (Kornai–Lipták [1965]) Kornai kreativitásának mindkét oldalát működésbe hozta.

Kornai munkájának második sajátossága, amiről szólni szeretnék, az egyenlőség melletti elkötelezettsége. Ezt soha nem adta fel, még akkor sem, amikor kutatásának közvetlen tárgya a gazdasági rendszerek hatékonysága volt. Legújabb cikkében, amelynek címe „1956 – Ahogyan én láttam akkor és látom ma”, kitér arra, hogy megingathatatlanul foglalkoztatja az egyenlőség kérdése, még akkor is, amikor kutatásának középpontjában a szocialista rendszer bürokratikus szabályozásából eredő hatékonyságvesztés áll.

„Tudom, hogy a kapitalizmus mennyi igazságtalanságot, mennyire mértéktelen jövedelemegyenlőtlenséget hoz létre. A demokrácia intézményrendszere, országonként eltérő mértékben, nem tudja megakadályozni a hatalommal való visszaélést és a korrupciót.” (Kornai [2020] 3. lábjegyzet.)

Kornai munkáit mély elkötelezettség hatja át mind az egyenlőség, mind a hatékonyság iránt. Még akkor is, amikor a – különösen az ösztönzők semmibevételéből és a szocialista tervezés intézményi struktúrájából következő – hatékonyságvesztés diagnózisa erősen befolyásolja közgazdasági elemzését, olyan alternatívát javasol, amely mentes a hatékonyság egyoldalú bálványozásától, az egyenlőség és az igazságosság ignorálásától, ami pedig oly gyakori a kortárs közgazdaságtanban. Kornai ellenáll a kísértésnek, hogy – amikor szembesül alkalmazásának nehézségével – figyelmen kívül hagyja az egyenlőség összetett értékét (ahogy azt sok más közgazdász teszi, Gerard Debreu-től Milton Friedmanig).

Harmadszor, Kornai mélyen elkötelezett az emberi szabadság védelme – sőt kiterjesztése – mint társadalmi cél mellett. A szabadság fontos helyet foglal el azok között a politikai értékek és normatív elvek között, amelyekhez kitartóan ragaszkodik közgazdasági elemzéseiben. Nem biztos, hogy ő is emlékezik rá, de mintegy 30 évvel ezelőtt (a Harvardon) vitám volt vele 1990-es könyve címéről. Kornai az Út a szabad gazdasághoz (*The Road to a Free Economy*) címet adta a könyvnek.* Természetesen semmi bajom nem volt a szabadság kérdésének középpontba állításával (az én *A fejlődés mint szabadság* címet viselő könyvem – *Development as Freedom*, Sen [1999/2003] – nem túl sokkal ezután jelent meg), de felmerült bennem, hogy Kornai címválasztása – amelyben a szabadságot a *gazdasághoz* köti, és nem a társadalmat alkotó *egyénekhez* – arra indíthatja az olvasót, hogy egy olyasfajta, mélyen konzervatív intézményi struktúrára számíton, mint amelyet Friedrich Hayek javasolt hasonló címmel (*The Road to Serfdom*) kiadott könyvében (Hayek [1944/1991]).

Nem volt sikerem abban, hogy más címre beszéljem rá János barátomat, aki ragaszkodott a saját címadásához. Az új könyv végül is rendben volt. A címe ugyan kijavíthatatlannak bizonyult, de ami a tartalmát illeti, Kornai világossá tette, hogy végső soron fontosabb számára az emberek szabadsága, mint a gazdaságé.

Karl Marx

Rátérek Marxra. Gondosan meg kell vizsgálnunk Marx prioritásait! A széles körű *közgazdasági elemzéssel* szemben – a termelőeszközök tulajdonjoga, kizsákmányolás, értéktöbblet, munkánélküli-tartaléksereg, csökkenő profitráta, szegénység és egyenlőtlenség stb. – Marx elemzése a *politikai rendszerről* feltűnően elnagyoltnak tűnik. Nehéz elgondolni hozzávetőlegesebb elméleti konstrukciót a „proletárdiktatúra” eszméjénél, amelyhez nem kapcsolódik kellően specifikált jellemzése annak, milyen követelményei legyenek, és nagyon kevés leírást kapunk arról is, hogy a proletárok diktatúrája politikailag milyen berendezkedéssel működjön.

A szovjet tankok 1956. november 4-én begördültek Magyarországra. Ezzel valami nyilvánvalóan nagyon nem volt rendben, ami mélyen „megrendítette” Kornait (aki ekkor még a kommunista párt tagja volt). Nem pusztán arról van szó, hogy a szovjet

* Ez a könyv (Kornai [1990]) az *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* című mű átdolgozott változata (Kornai [1989] – *A ford.*).

bevonulás semmilyen értelemben nem volt „marxista” (Marx ugyanis semmi olyat nem mondott, ami egy ilyen brutális beavatkozást indokolt volna), de a megszállás – és sok minden más, ami Kelet-Európában történt – rámutatott arra, hogy komoly hiátus van Marx elemzésében a politikai szerveződést és a demokratikus gyakorlatot tekintve, amelyek sokkal több vizsgálódást igényelnek, mint amit Marx a jelek szerint kész volt elvégezni.

Ha a demokráciához nyomáscsoportok egymást korlátozó erejére van szükség (amelyeket John Kenneth Galbraith „ellensúlyozó erőknek” nevezett – *Galbraith* [1952]), akkor elmondhatjuk, Marx írásaiban nagyon keveset találunk, ami megmutatná, hogy ez a kérdés érdekelte-e egyáltalán. Nem lenne igazságos Marxot hibáztatni a kommunista rezsimék – Kornai Magyarországot is beleértve – önkényuralmi gyakorláért, mivel nem ő találta ki ezt a gyakorlatot (és nem is javasolt ilyet). Bizonyos azonban, hogy fel kellett volna mérnie: azzal hogy vonakodik szólni a forradalom utáni társadalom hatalommegosztásáról vagy arról, hogyan gyakorolják majd a hatalmat, mindenképp hézagok keletkeznek, amelyek betöltése veszélyes önkényuralmi megoldásokhoz vezethet. Az ellenzéki politika konstruktív szerepe, úgy tűnik, lényegében kimaradt Marx gondolkodásából. Az egyéni szabadság hiánya a marxista fogantatású rendszerek makacs problémája maradt, és ezt nem lehet pusztá véletlennek tekinteni.

A marxi „hiátusok”

Ha itt nyilvánvaló a hézag aközött, amit Kornai jogosan igényelt volna, valamint ami Marxnál rendelkezésre állt, vajon vannak-e még hasonló hiátusok? Az egyik téma, amit minden bizonnyal meg kell vizsgálnunk, az ösztönzők problémája. Az ösztönzők nagyon fontosak Kornai munkáiban. Gondolkodott-e valaha is Marx az ösztönzőkről? Véleményem szerint a válasz igen. Valójában Marx aggodalmi a transzformációval, a társadalmi átalakulás megvalósítható vagy éppen megvalósíthatatlan módjaival kapcsolatban nagyon is arra utalnak, hogy foglalkozott az ösztönzési kompatibilitással.*

Nézzük Marx utolsó jelentős tanulmányát, A gothai program kritikáját (*Marx* [1875/1994]). Ebben a műben Marx élesen kritizálja Németország Szocialista Munkáspártja forradalmi manifesztumát, a gothai programot. Más állítások mellett a munkáspárt nyilatkozatában az szerepelt, hogy a termelőeszközök közös társadalmi tulajdonba kerülnének, és az előállított termékek a társadalom valamennyi tagját megilletnék. Továbbmenve, a gothai programban a kizsákmányolás megszüntetése melletti elköteleződés során leszögezik, hogy a munkának joga van a teljes, „levonás nélküli munkahozadékhoz”.

Marx észrevette a közvetlen ellentmondást ebben, és kifejtette, hogy a gothai program által kinyilvánított alapelvek kombinációja értelmetlenséghez vezet:

* Az ösztönzési összeegyeztethetőség (*incentive compatibility*) a modern mechanizmustervezés játékelméleti fogalma. Egy gazdasági mechanizmusban ösztönzési kompatibilitás van, ha valamennyi szereplő a legjobb eredményt éri el a maga számára valódi preferenciáinak követésével. (*A ford.*)

„...olyan társadalmat feltételez, amelyben »a munkaeszközök köztulajdonban vannak, és az összmunka kollektíven szabályozott«, az első paragrafusból pedig azt látjuk, hogy »a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját«. »A társadalom minden tagját? A nem-dolgozókat is? Hol van akkor a »levonás nélküli munkahozadék« ? Csak a társadalom dolgozó tagjait? Hol van akkor a társadalom minden tagjának »egyenlő joga?«” (Marx [1875/1960] 16. o.)

Marx kifejti: meg kell válaszolni azt a kérdést, hogy mennyit kell a munkásoknak juttatni az általuk kifejtett munka szerint, és mennyit kell a társadalom valamennyi tagjának juttatni azért, mert a munkaeszközök „köztulajdonban” vannak? Ám akkor mi ösztönözné termelésre a munkásokat, ha a nemzeti terméket valamennyiük között osztanák szét, azon az alapon, hogy „a munka hozadéka levonás nélkül, egyenlő jog szerint megilleti a társadalom minden tagját”?

Minden bizonnyal ez egy ösztönzési probléma, és Marx nem is áll meg ezen a ponton. A továbbiakban rámutat egy még nagyobb horderejű problémára, amivel a forradalmároknak szembe kell nézniük. A további ellentmondás abból a tényből fakad, hogy az emberek *termelékenysége* nincs feltétlenül összhangban a *szükségleteikkel*, márpedig a társadalmi igazságosság szempontjából nagy jelentősége kell hogy legyen a szükségletek kielégítésének – ez olyan dolog, amit egy szocialista rendszernek figyelembe kell vennie. Ha a „munkahozadék elvét” követjük, amit a gothai program támogat, amely szerint mindenki megkapja a „levonás nélküli munkahozadékot”, akkor az emberek jövedelme egyáltalán nem fog a szükségleteikhez illeszkedni. Marx rámutat, hogy a gothai program átsiklik azon az éles ellentétén, ami a „munkahozadék elve” és a „szükségletek elve” között fennáll. A munkahozadék elvét javasolva – és az emberi szükségleteket ignorálva – a szerencsétlen gothai program az emberi lényeket „csak mint munkásokat” veszi figyelembe, és „minden mást figyelmen kívül hagy”.

A két elv szembenállása kétségkívül makacs konfliktus forrása, a megoldás vissza-visszatérő felülvizsgálatot és kritikai elemzést igényel. Marx minden bizonnyal a szükségletek elvét favorizálta – etikai alapon, de használható lenne-e ez az elv a gyakorlatban? Az „ösztönzési kompatibilitás” jelentősége miatt (amelyet kétségtelenül felismert) Marx kevés reményt látott arra, hogy az emberek hatékonyan dolgoznának akkor, ha bérük és fizetésük nem kapcsolódna az általuk kifejtett munkához, illetve termelékenységükhöz. Ezért – annak ellenére, hogy a szükségletek elvét favorizálta – egy közelebről nem meghatározott jövőbe, „a kommunista társadalom felsőbb fokára” helyezte kedvenc „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint!” ideájának megvalósulását, abba az időbe, amikor az emberek énközpontúsága már megszűnik.

Az ösztönzők láthatóan fontosak Marx gondolkodása számára, még akkor is, ha az ösztönzési kompatibilitás vizsgálata nála sokkal kevésbé kifinomult, mint ahogy azt a modern közgazdaságtanban, például Kornai elemzéseiben látjuk. Kornai tovább dolgozhatott volna azon, hogy Marx prioritásait egy intézményi elemzésbe integrálja. A Túlzott központosítás és A hiány szerzőjének nem volt cáfolhatatlan oka feladni Marx társaságát azon az alapon, hogy Marx ignorálta az ösztönzők szerepét (mert Marx nyilvánvalóan nem tett ilyet).

Szabadság

Mit mondhatunk a szabadsággal kapcsolatban? Mire összpontosít Kornai *The road to a free economy* című könyve? Bonyolultabb lesz most az értékelés, mint amikor megállapítottuk, hogy Marx nyilvánvalóan *mellőzte* az ellenzéki politika szerepét (lásd az előzőket), de világos, hogy *foglalkoztatta* az ösztönzési kompatibilitás kérdése (lásd szintén az előzőket). Marx mélységesen fontosnak tartotta az emberi szabadságot, de ehhez az elkötelezettségéhez nem kapcsolódott intézményi elemzés, amellyel beemelte volna a szabadságot a gazdaság és a társadalom működési módjába.

A sokféle érték között, amelyek iránt Marx érdeklődést tanúsított, a szabadság szerepe nyilvánvalóan lényeges helyet foglalt el, ebben a kérdésben Marx jóval túlment a munka elvének és a szükségletek elvének – A gothai program kritikájában feltárt – konfliktusán. Morálfilozófusi munkásságában (Marx filozófus végzettségű volt, és Kornai is filozófiát hallgatott egyetemi éveiben) – sok évvel A gothai program kritikájának a megírása előtt – főleg arra törekedett, hogy az emberi szabadság értéke alapvető szerepet kapjon, és különösen, hogy kerüljenek „az egyének ellenőrzése alá szabad fejlődésük és mozgásuk feltételei” (*Marx–Engels* [1845–1846/1960] 67. o.).

Jóval túlmenve a munka igazságos megfizetésének és a megfelelően kielégített szükségleteknek a kívánalmán (és a kettő közötti ellentét kifejtésén), Marx egy olyan világ felé kívánt haladni, amelyben a szabadság minden egyes ember számára biztosított. Az egyéni szabadság mint fontos prioritás olyan téma, amelyhez Marx állandóan visszatért, és ez akkor is igaz, ha – abban az időben, amikor Kornai az őt Magyarországon körülvevő gazdasági és politikai rendszerek értelmezésével foglalkozott – elképesztően nehéz lett volna Marx szabadságszeretetét, valamint az önkényuralmi berendezkedésű Szovjetunióban és Kelet-Európában ténylegesen lezajló eseményeket összekapcsolni egymással.

Marx víziójában a „kommunista társadalomról” – ahogy azt például A német ideológiában kifejtette – az állam és a társadalom elé azt a szigorú követelményt állítja, hogy

„...lehetővé teszi számomra, hogy ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászam, délután halásszam, este állattenyésztéssel foglalkozzam, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja – anélkül, hogy valaha vadásszá, halásszá, pásztorrá vagy kritikussá válnék.” (*Marx–Engels* [1845–1846/1960] 34. o.)

Miközben Marx kissé excentrikus vélekedését, hogy az este jó időszak az állattenyésztésre, könnyen kapcsolatba hozhatjuk városi középosztálybeli származásával (nyilvánvalóan ismerősebb közeg volt számára az „ebéd utáni kritizálás”), a közgazdasági, politikai és társadalmi kérdések megközelítésében alapvető szerepet játszott nála a szabadság mindenkire kiterjedő perspektívája.

Világos, hogy Marx nem hagyta figyelmen kívül a szabadság fontosságát, ebben a kérdésben Marx és Kornai viszonya nem futott zsákutcába. Még egyszer emlékeztünk azonban rá, hogy Marx nagyon kevés elemzést végzett el arról, hogy miként lehet a szabadságot valóságos gazdasági, politikai és társadalmi intézmények keretei között biztosítani. Szükséges volt elvégezni ezt a munkát, és ha Kornai kitarzott volna Marx mellett (ha nem is a marxizmus mellett), kitűzhetette volna célul maga elé. Függetlenül

attól, hogy volt-e szándéka ezen a területen dolgozni, világos, hogy Kornainak nem volt lényegbe vágó oka azon az alapon eltávolodni Marxtól, hogy Marx számára nem volt elég fontos a szabadság (mivel nyilvánvalóan fontos volt).

Összegezve cikkemet, Marx nagy formátumú teoretikus volt, Kornai innovatív és átütő erejű gondolkodó. Elképzeléseik átfedését nézve nem nehéz elgondolni, hogyan fejleszthette volna tovább Kornai Marx gondolatait. Ez megérte volna a fáradságot, és egyben élvezetes munkát jelentett volna. Kézenfekvő azonban azt hinni, hogy Kornai több élvezetet talált és talál az általa választott témákban. Munkáival így is nagymértékben gazdagította az eszmék és a megértés világát. Egyik választást sem tekinthetjük rossz irányznak.

Hivatkozások

- GALBRAITH, J. K. [1952]: American capitalism. The concept of countervailing power. Houghton Mifflin, Boston.
- HAYEK, F. A. [1944/1991]: Út a szolgasághoz. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. Angolul: The road to serfdom. University of Chicago Press, Chicago, 1944.
- KORNAI JÁNOS [1957]: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. Angolul: Overcentralization in economic administration. Oxford University Press, Oxford, 1959.
- KORNAI JÁNOS [1971]: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. Angolul: Anti-Equilibrium. North-Holland, Amszterdam, 1971.
- KORNAI JÁNOS [1980]: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. Angolul: Economics of shortage. North-Holland, Amszterdam.
- KORNAI JÁNOS [1989]: Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében. HVG Kiadói Rt., Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1990]: The road to a free economy: Shifting from a socialist system: The example of Hungary. W. W. Norton, New York. (*Kornai* [1989] átdolgozott változata.)
- KORNAI JÁNOS [1993]: A szocialista rendszer. HVG Kiadói Rt., Budapest. Angolul: The socialist system. The political economy of communism. Princeton University Press–Oxford University Press, Princeton–Oxford, 1992.
- KORNAI JÁNOS [2020]: 1956 – Ahogyan én láttam akkor és látom ma. Élet és Irodalom, június 12. 64. évf. 24. sz. Angolul: 1956 in Hungary: As I saw it then and as I see it now. Public Choice, <https://doi.org/10.1007/s11127-020-00810-9>.
- KORNAI JÁNOS–LIPTÁK TAMÁS [2013]: Központosítás és piaci reform. Kornai János válogatott művei. 3. kötet. Kalligram, Pozsony, 505–531. o. Eredetileg angolul jelent meg: Two-Level Planning. *Econometrica*, Vol. 33. (1965) No. 1. 141–169. o.
- MARX, K. [1875/1969]: A gothai program kritikája. Szélgjegyzetek a német munkáspárt kritikájához. Karl Marx és Friedrich Engels művei. 19. köt. Kossuth, Budapest. Angolul: Critique of the Gotha Program. Megjelent: *Karl Marx: Selected Writings*. Szerk.: L. H. Simon. Hackett, Indianapolis, 1994.
- MARX, K.–ENGELS, F. [1845–1846/1960]: A német ideológia. Megjelent: Karl Marx és Friedrich Engels művei. 3. köt. Kossuth, Budapest. Angolul: The German ideology. International Publishers, New York, 1947.
- SEN, A. K. [2003]: A fejlődés mint szabadság. Európa, Budapest. Angolul: Development as freedom. Oxford University Press–Alfred A. Knopf, Oxford–New York, 1999.